

изд. доп. – К., 2002.

5. **Борейко В. Е.** История охраны природы Украины (X век – 1980г.) / В. Е. Борейко. – К., 2001.

6. **Борейко В. Е.** Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, Царской России и СССР (1860–1960) / Киев. эколого-культур. центр охраны дикой природы СоЭС / В. Е. Борейко. – К., 1995.

7. **Борейко В. Е.** Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко – 2-е изд. доп. – К., 2001.

8. **Васюта О. А.** Екологія і політика. У 2-х томах. Т. 1. / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998.

9. **Зарецкий В. И.** Территориальные аспекты охраны окружающей среды / В. И. Зарецкий. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1985.

10. **Підоплічко І. Г.** Заповідні скарби / І. Г. Підоплічко, О. К. Ющенко. – К., 1976.

11. Природоохоронні території Української РСР. – К.: Урожай, 1983.

12. Природно-заповідний фонд Української РСР. – К.: Урожай, 1986.

13. Справочник по заповедному делу. – К.: Урожай, 1988.

14. Экология и власть. 1917–1990: Документы / В. И. Пономарева [и др]. – М., 1999.

15. **Ющенко О. К.** Заповідники УРСР / О. К. Ющенко. – К., 1985.

16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – ф. 4698, оп. 1, спр. 23.

17. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 33.

18. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 34. 19

19. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 68.

20. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 286.

21. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 408.

22. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 115.

23. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 223.

24. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 253.

25. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 264.

26. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 342.

Надійшла до редколегії 2.12.2013

УДК 355.2; 930.85

В. В. Машталір

Генеральний штаб Збройних Сил України (м. Київ)

**«МИСТЕЦЬКИЙ АРСЕНАЛ» –
НАЦІОНАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА МУЗЕЙНИЙ КОМПЛЕКС**

Розглянуто питання використання пам'ятки військово-промислової архітектури XVIII століття для створення постійних експозицій, тимчасових виставкових

© В. В. Машталір, 2014

проектів, показу музейних і приватних колекцій, повноцінного функціонування інститутів і проведення ними науково-дослідної та просвітницької роботи згідно з новими методиками і розробками вітчизняного та світового музеєзнавства.

Ключові слова: Мистецький арсенал, пам'ятка архітектури, музей.

Рассмотрены вопросы использования памяти военно-промышленной архитектуры XVIII века для создания постоянных экспозиций, временных выставочных проектов, показа музейных и частных коллекций, полноценного функционирования институтов и проведения ими научно-исследовательской и просветительской работы согласно новым методикам и разработкам отечественного и мирового музееведения.

Ключевые слова: Мыстецкий арсенал, памятка архитектуры, музей.

Рассмотрены вопросы использования памяти военно-промышленной архитектуры XVIII века для создания постоянных экспозиций, временных выставочных проектов, показа музейных и частных коллекций, полноценного функционирования институтов и проведения ими научно-исследовательской и просветительской работы согласно новым методикам и разработкам отечественного и мирового музееведения.

Ключевые слова: Мыстецкий арсенал, памятка архитектуры, музей.

Considered the issues the use of memo military industrial architecture of the XVIII century to create permanent exhibits, temporary exhibitions, display of museum and private collections, the full functioning of the institutions and their research and educational activities according to the new methods and the development of domestic and international museology.

Keywords: Mystetskyi arsenal memo architecture museum.

Київ є одним із стародавніх міст Східної Європи. Від городища слов'янського типу племені полян до відомого у всьому світі майже чотиримільйонного міста – одного з найбільших наукових, промислових і культурних центрів світу – такий його шлях. Багатоважкова історія Києва яскраво висвітлена в численних пам'ятках. Київ – місто чудових архітектурних пам'яток, у тому числі й пам'яток фортифікаційного мистецтва, які були свідками важливих подій нашої історії та складають особливу й досить значну частину нашого культурного надбання. Визначною пам'яткою фортифікаційного мистецтва є архітектурні споруди Києво-Печерської фортеці. Будівлі цієї цитаделі розміщені на території Печерського району Києва. Новим важливим етапом в укріпленні Києво-Печерської фортеці стало спорудження в цитаделі арсеналу [5, с. 239].

З 1764 року Київський арсенал почав діяти як промислове підприємство. Для того щоб уявити Київський арсенал того часу у визначених зовнішніх параметрах, необхідно ознайомитися з описом його споруд. З моменту заснування і до 1854 року більшість його будівель були дерев'яними й розміщувались спочатку на Печерську, а потім у Либідській частині міста.

У Державному архіві міста Києва зберігається «Ведомость о состоянии Киевского арсенала при мастеровой команде на деловом арсенальском и фурштатском дворе казенных строений и в парке близ лабораторий, сараях», датована 1 січня 1810 року, яка дає повну інформацію про кількість і призначення приміщень Арсеналу кінця XVIII – початку XIX століття [2].

Вивчення друкованих джерел дозволяє говорити про те, що на цьому підприємстві, у липні 1841 році, було відкрито музей, який відіграв позитивну роль у підготовці технічних кадрів для Київського Арсеналу [3, с. 28]. У 1840

році підполковник Шварценберг К. був призначений начальником Київського Арсеналу і вже у 1841 року наказом № 398 від 18 жовтня було засновано «музеум» артилерії на першому поверсі. Цікавим є той факт, що цей музей був створений без казенних витрат, тобто на громадських засадах [3, с. 29]. Першим доглядачем музею був призначений фейєрверкер Войтко, а всю роботу в музеї здійснювали під наглядом начальника з бойової майстерності штабс-капітана Шепелева.

Музей давав уявлення про «багатоскладну діяльність цього підприємства та повинен був сприяти удосконаленню арсенальної артилерійської практики, а також робіт та якості виробів і матеріалів, що виготовляються арсеналом» [3]. В експозиції музею були представлені зразки продукції Київського Арсеналу з початку його діяльності: гармати, лафети та інші прилади до них, холодна зброя тощо. Ряд експонатів згодом було передано до Санкт-Петербурзького музею артилерії (тепер це Санкт-Петербурзький воєнно-історичний музей інженерних військ та військ зв'язку). Так, в експозиції цього музею зберігається однофунтовий єдиноріг, виготовлений на Київському арсеналі у 1827 році. Ствол єдинорога бронзовий, прикрашений карбуванням у вигляді луски риби з двома дельфінами. У 30-х роках XIX століття цей єдиноріг, який використовувався у багатьох битвах, був відремонтований, після чого відправлений на Київський арсенал, а у 1843 році він потрапив до Достопамятної зали Санкт-Петербурга [3, с. 28].

Досить часто старовинні споруди фортифікаційного характеру, що є пам'ятками воєнної історії, використовують як музейні приміщення. А з «Арсеналом» маємо унікальний випадок: фортифікаційна споруда музеєфікується не у своїй первинній якості. Використовується вона як архітектурна пам'ятка державного значення і продовжує нині відігравати важливу містобудівну роль у забудові заповідної території Старої Києво-Печерської фортеці. Але на її основі створюється музейний заклад нового типу – «Мистецький арсенал».

«Мистецький арсенал» – масштабний культурологічний проект національного та міжнародного значення, метою якого є створення кварталу культури в стародавньому історичному центрі столиці України. Створення комплексу відбувається під безпосереднім патронатом Президента України і знаходиться у підпорядкуванні Державного управління справами. Головним об'єктом комплексу є будівля Старого арсеналу (вул. Лаврська, 12). У грудні 2000 року, згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо відзначення вступу України у третє тисячоліття», колишній військовий об'єкт був переданий для створення установи культурно-просвітницького призначення [6, с. 3].

Створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» відбувалося згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2005 року № 49-р, яким передбачалося розміщення на базі комплексу військового мистецтва № 5 (Київ, вул. Січневого повстання, 28-30, нині – вул. Лаврська, 10–12) ряду об'єктів культурно-мистецького спрямування, зокрема, музейного комплексу. На виконання наказу Міністерства культури і туризму України № 232 від 22 травня 2005 року засновано державне підприємство «Мистецький арсенал», яке згідно з наказом цього міністерства за № 1146/16-06 отримало назву „Культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал» і за статусом визначено спеціальним органом управління із забезпечення створення комплексу [4, с. 42].

У період з 2005 по 2007 р. на Державному підприємстві культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал» проведена значна організаційна та аналітична робота з підготовки матеріалів для розробки концепції

майбутнього музейного комплексу. Співробітники комплексу опрацювали і систематизували подані пропозиції музейної ради, членами якої стали директори провідних музейних закладів нашої країни. Ця музейна рада була створена з метою об'єднання авторитетних музейних спеціалістів для здійснення експертизи наукової концепції комплексу «Мистецький арсенал» наказом Міністерства культури і туризму України від 1 вересня 2005 році № 609 «Про музейну раду з питань створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» [4, с. 43].

На той час у вітчизняній музейній практиці ще не було накопиченого досвіду зі створення музейних комплексів світового рівня. Для використання набутих досягнень у сучасному музеєзнавстві Державним підприємством культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал» вирішено залучити до виконання проекту міжнародних експертів. Міністерство культури і туризму України спільно з відомою міжнародною архітектурно-планувальною фірмою «IN-VI» на базі підприємства «Мистецький арсенал» провели в Києві величезну роботу зі створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал», у якій взяли участь знані зарубіжні та вітчизняні фахівці з ЮНЕСКО та ІКОМОС, Канади, США, Голландії, Франції, керівник Асоціації діячів сучасного мистецтва України Євген Карась, кандидат історичних наук, директор наукового центру археології Києва НАН України Михайло Сагайдак та інші. Третього грудня 2005 року Державному підприємству культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал» надавали консультації провідні спеціалісти міжнародної компанії ZORD Cultural Resources Planning & Managemet Inc (Канада) [4, с. 48].

Після проведення детального аналізу світової практики зі створення музейних комплексів і консультацій з фахівцями музейної справи у серпні 2006 року був проведений тендер на визначення кращого виконавця науково-технологічної документації, після проведення якого дирекція музейного комплексу уклала угоду з провідними компаніями з Австрії, які брали участь у створенні одного з найбільших у світі культурно-мистецького центру «Museums Quartier» у Відні, «Collettiva Design GmbH» та «Vogner KEG». Для проведення цієї роботи була налагоджена співпраця з Національним музеєм історії України, Національним науково-дослідним реставраційним центром, Музеєм українського народного декоративного мистецтва, Музеєм театрального, музичного та кіномистецтва.

З представниками цих установ були обговорені пропозиції щодо структури і моделі діяльності музейного комплексу. Враховуючи важливість проекту культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» була створена група наукових консультантів, до якої увійшли представники Інституту історії України НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН України, Інституту політичних і національних досліджень НАН України, Національного університету імені Тараса Шевченка, Академії мистецтв України. На основі наукових досліджень української історії та культури вони розробляли пропозиції та надавали консультації щодо створення майбутнього музейного комплексу [4, с. 44].

У співпраці з австрійськими партнерами державне підприємство «Мистецький арсенал» розробило пропозиції зі створення майбутнього музейного комплексу «Мистецький арсенал», а також музеологічну модель його музейної складової, серед яких можна назвати такі:

1. Для виконання проекту «Мистецький арсенал» необхідним є за-

лучення до його створення професіоналів, а крім того, фондів збірок Національного музею історії України, Музею українського народного декоративного мистецтва, Музею театрального, музичного та кіномистецтва. В рамках проекту планується розміщення в культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» Музею історичних коштовностей (відділ Національного музею історії України), Музею українського народного декоративного мистецтва, Музею театрального, музичного та кіномистецтва, які знаходяться на території Києво-Печерської Лаври. Для більш повної презентації української культурної спадщини до створення тимчасових виставок, проведення культурно-просвітницької роботи та впровадження музейної педагогіки в практику вітчизняних музейних установ планується долучити також колекції інших вітчизняних музейних закладів та приватних колекцій на договірних началах.

2. Для діяльності Національного науково-дослідного реставраційного центру, розміщення музейних адміністративних приміщень та музейних фондів, спорудити поряд із будівлею Арсеналу будинок з приміщеннями, які б враховували специфіку його використання відповідно до сучасних вимог реставраційної діяльності, кліматично-вологісного режиму зберігання різних за профілем музейних фондів.

3. Музеологічну модель у контексті сучасного інформаційного суспільства музей розглядати як інструмент синтезу культурних текстів на основі комплексу знакових систем комунікації, тобто, як поєднання систем вербального, візуального, символічного, електронного та інших видів передачі інформації. Впровадження комунікаційної моделі дасть можливість підняти соціально-економічний статус музейної справи, підвищить у суспільстві інтерес до надбань українських музеїв, відкриє нові шляхи для поповнення музейних фондів у всьому музейному комплексі за помірних фінансових витрат. Визначальна риса нових комунікацій зокрема музейних, полягає у їх інтерактивності. Запроваджена музеологічна модель відповідає вимогам різних груп відвідувачів: найширші суспільні верстви, зацікавленні конкретною колекцією або темою, відвідувачі, спеціалісти. Діалог з відвідувачами через постійно діючі експозиції та тимчасові виставки, показ музейних і приватних колекцій проводити на трьох рівнях.

Перший рівень – «Вікна в Україну». Для уникнення дублювання історичних і краєзнавчих музеїв, експозиції яких в основному побудовані за хронологічним принципом, запропоновано висвітлення історичного та культурного розвитку нашої держави за тематико-проблемним принципом через тематичні блоки «Вікна в Україну». Кращі музеї України будуть виставляти тут незначну кількість експонатів. Музейні предмети будуть інтегровані у виразні мистецькі інсталяції, комбіновані з мультимедійними засобами. Експозиція «Вікна в Україну» розрахована в першу чергу на масового відвідувача і покликана дати йому розуміння першоджерел української історії, ментальності та культурної ідентичності, а також її сучасного феномену.

Суть другого рівня «Скарби України» полягає в тому, що на другому поверсі Арсеналу одні музеї отримуватимуть площу для постійного експонування своїх колекцій через постійні експозиції та тимчасові виставкові проекти, а інші – для тимчасової презентації колекцій, де виставлятимуть свої найцінніші музейні предмети. Музеї, які будуть розміщуватися в музейному комплексі «Мистецький арсенал», не повинні втрачати свою ідентичність.

Третій рівень – «Відкриті фонди». Відомо, що кожен музей експонує лише частину своїх колекцій, адже решта музейного зібрання, часто чимала за обсягом і цікава з наукового, мистецького й історично-пізнавального погляду, зберігається у фондосховищах. Тому співробітники «Мистецького арсеналу» пропонують на другому поверсі Арсеналу поруч з музейними експозиціями та виставками розміщувати відкриті фонди з врахуванням особливостей фондових груп та вимог до їх зберігання. Тут усі відвідувачі зможуть ознайомитись з більшою кількістю музейних об'єктів, сформованих відповідно до фондових груп тих або інших музеїв.

Запропонований спеціалістами музейного комплексу «Мистецький арсенал» показ музейних та приватних колекцій за трьома рівнями є сучасний, оригінальний і після набуття досвіду в цьому напрямку має поширитися на інші музеї нашої країни.

«Мистецький арсенал» у співпраці з музейними фахівцями, міжнародними спеціалістами і науковими консультантами готує методичні матеріали (рекомендації) з підготовки, експонування музейних колекцій, проведення постійних і тимчасових виставок, роботи з відвідувачами та інших проблем діяльності музейних закладів. Співпраця з академічними вченими, музейними фахівцями і культурологами та врахування вітчизняного і міжнародного досвіду дасть можливість здійснити проект зі створення такого важливого національно-духовного центру, яким має стати культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал» [4, с. 49].

У даний час тривають реставраційно-відновлювальні роботи в приміщенні Старого арсеналу. Уже повністю замінено старий дах, вікна на першому та другому поверхах. Відремонтовано перший поверх, де вже проводять різноманітні мистецькі заходи. Ухваленим проектом передбачено, що на території «Мистецького арсеналу» згодом будуть розміщені музейні заклади, які діяли на території Історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра».

А втім функціонування «Мистецького арсеналу» вже розпочалось. У період проведення у «Мистецькому арсеналі» заходів, які вже набули популярності серед жителів та гостей міста, набуває постійної прописки «Великий скульптурний салон». Заснований у 2007 році, «Скульптурний салон» на вересень 2012 р. здійснив уже п'ятий «Великий скульптурний салон 2012 року», у роботі якого взяли участь п'ятдесят провідних українських скульпторів. Це був проєкт Simple Zines – спеціального гостя експозиції, зірки світової скульптури Цадока Бен Девіда (Британія). Серед учасників, які виставлялись у Мистецькому арсеналі, був і скульптор, живописець, письменник, філософ Микола Малишко, пластичні скульптури якого створені за допомогою сокири – це новий стан розвитку української дерев'яної скульптури.

5-27 квітня 2011 року у «Мистецькому арсеналі» відбулася арт-подія – Міжнародний тиждень сучасного мистецтва «Космічна Одисея – 2011». Проведення тижня було присвячено одній із найяскравіших подій ХХ-го століття – перший політ людини у космос (Ю. О. Гагарін, 12 квітня 1961 року). Організаторами цього проєкту виступили: Державне космічне агентство України і Державне підприємство «Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал». Захід відбувся за сприяння Міністерства культури України та Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Для України цей проєкт став, насамперед, чудовою нагодою підкреслити міць нашої незалежної держави та її потужний потенціал як у сфері науки і ви-

робництва, так і в галузі культури та мистецтв. Формат проекту передбачав експозицію ракетно-космічної техніки, виставку творів мистецтва, насичену кінопрограму, численні освітні заходи, зустрічі з легендарними особистостями, лекції, круглі столи.

«Космічна Одісея – 2011» презентувала роботи 130 художників з України та інших країн світу – Росії, Польщі, Австралії, Німеччини, Франції, США, Південної Кореї та ін. Їх тематика охоплювала найширший спектр розуміння космосу – від філософського осмислення світобудови до яскравості й унікальності події 40-річної давнини і досягнень сучасних космічних технологій. Для цього заходу була задіяна виставкова площа в 1600 кв.м [1, с. 11].

Експозиція ракетно-космічної техніки була представлена такими експонатами: Космічний апарат «Мікросупутник»; КА «Січ-1» та «Січ-2»; макет КА проекту «Космольот»; макети КА «Океан-О»; моделі ракет-носіїв (РН) «Sea Launch», «Циклон-4», «Дніпро»; двигун RD 861 «К»; двигун РН «Vega»; супутник ДС-1; макет Першого штучного супутника Землі; мундир льотчика-космонавта Поповича П.Р.; автоматична міжнародна станція «Венера»; вузол стикування «Ігла»; макет самохідного пересувного апарата «Луноход»; пристрій для запису та відтворення зв'язку в космосі; спусковий апарат, який перебував у космосі.

Після цієї арт-події можна сказати, що вона стала знаковою для сучасного українського мистецтва. Проект претендує на те, щоб стати точкою відліку та платформою, навколо якої надалі вибудовуватиметься система організації масштабних художніх проектів в Арсеналі [1, с. 10].

Інший масштабний захід відбувся в період між 24 травня та 31 липня 2012 року – це Перша Київська міжнародна виставка сучасного мистецтва «ARSENAL 2012». Виставка була організована навколо чотирьох основних ідей: «Невтомний дух» – погляд на спосіб, яким ми отримуємо силу концептів Всесвіту, невіддільних матеріальних проблем; «В ім'я порядку» – дослідження того, як влада намагається домінувати над культурою через утворення меркантильних ієрархій; «Плоть» – за центральну тему взято людське тіло, його апетити, бажання та обмеження; «Неспокійний сон» – зосередження на нічних жахах та передчуттях катастрофи, без яких ми не мали б можливості змінюватися. Виставка пройшла успішно.

Керівництво та співробітники музейного комплексу розширюють мережу своїх заходів, звертають свою увагу на роботу з дітьми. Так, з 6-го по 30-те вересня 2012 року вперше в Україні відбувся Інноваційний освітній проєкт для дітей – лабораторія винаходів SPARKIZAB. «Мистецький арсенал» відкрив проєкт SPARKIZAB у своєму приміщенні для того, щоб українські діти стали учасниками захоплюючої дослідницької програми. SPARKIZAB об'єднує мистецтво і технології в єдину програму, через яку діти мають можливість пізнавати, досліджувати, вивчати навколишній світ. SPARKIZAB – це інтерактивний простір з унікальною програмою, яка спонукає дітей та підлітків творити, робити власні винаходи, здобувати й поширювати знання про українських винахідників, науковців та митців. Понад 14 років SPARKIZAB є один із найуспішніших освітніх проєктів Музею американської історії і зразком освітньої програми, яка активно реалізується в усіх культурних та мистецьких закладах США.

Мета створення проєкту полягала в сприянні інтелектуальному та творчому розвитку дітей і підлітків; заохоченні дітей та підлітків до творчості і винахідницької діяльності через гру; поширенні інформації про винаходи

та інновації України і світу; донесені ідеї цінності винаходів та інновацій для України.

Проект був розрахований на чотири тижні: перший тиждень – наука і технології; другий тиждень – енергія і докільля; третій тиждень – звуки і музика; четвертий тиждень – візуальне мистецтво.

Програма проекту поєднала в собі: інтерактивні станції, що заохочують дітей до створення власних винаходів; паралельну програму майстер-класів, лекцій і зустрічей; шоу «Магічна лабораторія» та «Весела наука» – виступи, ігри, наукові дослідження та експерименти; заходи для родин з дітьми і шкільних груп; експозицію творів відомих українських художників; проект Music Box, який реалізовували американські та українські митці, музиканти, куратори і винахідники спеціально для відвідувачів SPARKIZAB у «Мистецькому арсеналі».

Проект пропагує винахідницьку діяльність серед дітей за допомогою яскравих закликів, таких як: «SPARKIZAB: ідея виникає зі спалаху! – Подумай! – Вивчи! – Намалуй! – Створи! – Випробуй! – Виправ! – Реалізуй!».

Організаторами цього заходу стали: Національно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал», Центр вивчення винаходів та інновацій імені Лемельсона Смітсонівського Інституту, Посольство США в Україні, Благодійний фонд «Мистецький арсенал». Підтримали цей проект Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України; Уповноважений Президента України з прав людини; Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення.

Проведені заходи-проекти, організовані „Культурно-мистецьким та музейним комплексом «Мистецький арсенал», свідчать, що він стає в ряд провідних культурно-освітніх установ як на терені нашої держави, так і серед знаних музейно-мистецьких комплексів світу. Це показує, що унікальна спроба такої своєрідної музеєфікації фортифікаційної споруди виявилась вдалою.

Бібліографічні посилання

1. **Баздирєва Ася.** До “Космічної одисеї” – будь напоготові! / Ася Баздирєва // ArtUkraine. – 2012. – Берез.-квіт. – № 2 (21). – С. 9–11.
2. Ведомость о состояниях Киевского арсенала при мастеровой команде на деловом арсенальском и фурштатском дворе казенных строений также и в парке близ лабораторий сараях // Гос. арх. г. Киева. – Фонд “Киев. Арсенал”, оп. 7, д. 5, л. 15, 16.
3. История завода «Арсенал» имени В.И. Ленина. – К.: Наук. думка, 1986. – 559 с.
4. **Сидорук Т. М.** До питання створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» / Т. М.Сидорук // Укр. техн. музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 6-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (18–19 травня 2007 року). – Коростень: «Триада С», 2007. – С. 42–49.
5. **Трегубова Т. А.** Арсенал 1784-98. Январского восстания ул. № 30 (архит.) / Т. А. Трегубова // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3, г. Киев. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1985. – С. 238–239.
6. Указ Президента України № 1343/2000 від 15 грудня 2000 року «Про заходи щодо відзначення вступу України у третє тисячоліття» // Урядовий кур’єр. – 2000. – 28 груд.. – № 243. – 3 с.